

บทคัดย่อ

คลองจำไหรมีต้นกำเนิดจากน้ำตกผาดำ บนเทือกเขาแก้ว ซึ่งมีพรมแดนติดต่อกันระหว่าง อำเภอคลองหอยโข่ง อำเภอสะเตกา อำเภอรัตนบุรี และ อำเภอกวนโดน จังหวัดสตูล คลองจำไหร ไหลผ่าน ตำบลคลองหอยโข่ง ตำบลโคกม่วง ตำบลทุ่งลาน ก่อนจะไหลลงสู่คลองอู่ตะเภา และทะเลสาบสงขลา

อดีตคลองจำไหร เป็นฐานทรัพยากรที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีความหลากหลายทางชีวภาพ ถือว่า “เป็นอู่ข้าวอู่น้ำ” ของคนตำบลโคกม่วง มี “วังปลา” ที่ชุกชุมไปด้วยปลานานาชนิด “ต้นสาคร” ที่ประชาชนใช้ประโยชน์ ตั้งแต่ต้น ไปจนถึงใบ ถูกโค่นล้มทำลายตลอดแนวคลอง

พ.ศ.2526 การพัฒนาเริ่มเข้าสู่อำเภอคลองหอยโข่ง มีหน่วยงานและโครงการขนาดใหญ่เกิดขึ้นหลายโครงการโดยเฉพาะ “โครงการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำและระบบส่งน้ำคลองจำไหร” ของกรมชลประทาน เพื่อให้ประชาชนในพื้นที่รวมถึง อำเภอหาดใหญ่ ได้ใช้ประโยชน์ แต่กระบวนการพัฒนาจากภาครัฐทำให้ประชาชนในพื้นที่ ตำบลโคกม่วง โดยเฉพาะ หมู่ที่ 6 และ 7 ได้รับผลกระทบอย่างรุนแรง คลองจำไหรถูกขุดลอก และยกคันดิน เพื่อลดสิ่งกีดขวางทางน้ำ ในฤดูที่น้ำหลาก หรือน้ำท่วม และเพื่อป้องกันเมืองหาดใหญ่ไม่ให้ถูกน้ำท่วม

การขุดลอกที่ทำให้ความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศถูกทำลาย รวมไปถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคลอง องค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น วิถีชีวิตของคนริมคลอง ค่อย ๆ หายไป ปัญหาการขาดแคลนน้ำในการทำเกษตร เลี้ยงสัตว์ เริ่มส่งผลกระทบให้กับพื้นที่ กลายเป็นความวิตกกังวลของชาวบ้านและชุมชนในเวลาต่อมา นำไปสู่การเคลื่อนไหว ในวงแคบๆ มีการพูดคุย ตั้งวงสนทนา เพื่อหาแนวทาง และหาทางเลือกที่เหมาะสมในการแก้ไขปัญหา ที่ไม่ทำให้เกิดความขัดแย้งในชุมชน

ชาวบ้านเริ่มสร้างกระบวนการเรียนรู้ด้วยตนเอง เพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำ มีการศึกษาวิจัย และพัฒนาองค์ความรู้ทั้งจากภายในและภายนอกชุมชน โดยการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยฝ่ายวิจัยท้องถิ่น จังหวัดสงขลา ในระยะแรกนักวิจัยได้ศึกษาสภาพคลอง ประวัติความเป็นมาของคลอง พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ วิถีชีวิตของชุมชนที่สัมพันธ์กับคลอง การจัดการน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกัน สภาพปัญหาการพัฒนาคลองฯ และผลกระทบต่อชุมชน หาแนวทางเพื่อฟื้นฟูคลองจำไหร เป็นการสร้างกระบวนการเรียนรู้การแก้ไขปัญหาด้วยตนเอง โดยเน้นทักษะการคิด การเก็บข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล การวางแผน และการดำเนินงานเพื่อตอบคำถามของตนเอง

ทำให้เกิดองค์ความรู้แก่นักวิจัยชาวบ้าน หลายด้าน อาทิเช่น สภาพคลองเดิมมีลักษณะคดเคี้ยว และมีวังต่าง ๆ ที่มีความอุดมสมบูรณ์และเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์ชนิดต่าง ๆ มากมาย จากหมู่ที่ 1-หมู่ที่ 7 นับได้ 33 วัง บางวังก็มีตำนานความเชื่อที่เล่าต่อกันมา มีเรื่องราวอาถรรพ์ในชุมชน แต่ยังไม่พบวังหรือความสมบูรณ์ยังคงเหลืออยู่ในหมู่ที่ 1 และหมู่ที่ 2 บางส่วน ที่ยังไม่ได้ถูกขุดลอก ใช้เป็นแหล่งเรียนรู้ระบบนิเวศน์ของคลองให้กับชุมชนได้ ส่วนหมู่ที่ 6 และ 7 ถูกขุดลอกจนหมดสภาพความเป็นคลองธรรมชาติ

ทีมวิจัยพบว่าการบริหารจัดการน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกันของชาวบ้าน ในอดีตคือการสร้างฝายธรรมชาติ ที่อดีตมีทั้งฝายไม้ไผ่ ฝายดิน ฝายปูนเพื่อผันน้ำจากคลองจำไหร สู่สายคลองสาขาเล็ก ๆ เพื่อใช้ประโยชน์ในการทำนาของคนในตำบล นอกจากนี้นักวิจัยสามารถบันทึกเรื่องราวเล่า และความเชื่อที่มีผลต่อวิถีชีวิต และการดำเนินชีวิตของคนในพื้นที่ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เช่น ความเชื่อเรื่อง “ทวดเขาวังชิง” รวมถึงเรื่องเล่า “บ้านจีน” ทำให้นักวิจัยได้เรียนรู้จากผู้รู้และหลักฐานทางประวัติศาสตร์ และหลักฐานทางภูมิศาสตร์ที่หลงเหลืออยู่ในปัจจุบัน

จากการสำรวจพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์ นักวิจัยสามารถรู้ถึงพันธุ์พืช พันธุ์ไม้ที่นำมาใช้ประโยชน์ในอดีต เช่นการใช้บริโภคเป็นอาหาร การทำสมุนไพรรักษาโรค และการนำไม้มาเป็นเครื่องมือ เครื่องใช้ในครัวเรือน สร้างบ้าน และพบว่ามีต้นไม้ที่หายากและสูญหายไปแล้ว รวมทั้งพันธุ์ปลาที่ไม่มีหรือหายากมากแล้วในปัจจุบัน

รวมทั้งวิถีชีวิตของคนที่สัมพันธ์กับคลองตั้งแต่อดีตน้ำดื่มมาใช้ อดีตชาวบ้านจะใช้น้ำจากบ่อน้ำตื้นระดับน้ำในบ่อจะมีความสัมพันธ์โดยตรงกับปริมาณน้ำในคลอง ปัญหาที่ตามมาหลังจากที่คลองถูกขุดลอก คือ ตลิ่งพังลำคลองมีความตื้นเขิน ชาวบ้านหันมาซื้อน้ำกิน ท้องถิ่นเองก็ต้องจัดหาน้ำประปาให้กับชาวบ้าน พื้นที่นาเริ่มเปลี่ยนสภาพจากทำนามาเป็นพื้นที่ปลูกยางพารามากขึ้น ความมั่นคงด้านอาหาร จากที่เคยปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ ต้องพึ่งพิงภายนอก เช่น ตลาดนัด และอาหารสำเร็จรูปพลาสติกมากขึ้น

กระบวนการแก้ไขปัญหาของชาวบ้านหลังจากที่มีการขุดลอกคลอง เริ่มจากการร่วมกันสร้างฝายกระสอบทรายเพื่อกั้นน้ำ แต่ไม่ได้ผลเพราะ เมื่อถึงฤดูน้ำหลาก กระสอบทรายต้องพังทลายไปกับสายน้ำที่เชี่ยวกลาด

งานวิจัยระยะที่ 1 ได้นำไปสู่การพัฒนา คือ การทำฝายกระสอบทรายรูปแบบใหม่จำนวน 4 จุดที่จะสามารถกักเก็บน้ำและท่อน้ำจากจุดที่ 1 มายังจุดที่ 4 ได้อย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่หมู่ที่ 7 จำนวน 1 จุด

หมู่ที่ 6 จำนวน 2 จุด หมู่ที่ 2 จำนวน 1 จุด และรูปแบบการทำฝายในครั้งนี้ต่างจากครั้งที่ผ่าน ๆ อันนำความรู้จากการสำรวจคลองพบว่า มีฝายกระสอบทรายที่สามารถเก็บน้ำไว้ได้ 1 ตัวคือฝายหลังวัดโคกเหวียงในหมู่ที่ 2 ที่มีการลงเสาเข็ม จึงนำมาสู่การดัดแปลงการสร้างฝายกระสอบทรายใหม่โดยครั้งนี้มีการลงเสาเข็มที่ก่อให้เกิดความแข็งแรง และกันต่ายสลับไปสลับมาในแต่ละชั้นของกระสอบทราย ซึ่งขณะนี้ฝายสามารถกักเก็บน้ำไว้ในคลองได้ตามปริมาณที่ชาวบ้านต้องการและพอใจแล้วและจากการสร้างฝายในครั้งนี้จะเห็นการมีส่วนร่วมของชาวบ้านเพิ่มมากขึ้นรวมทั้งหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเข้ามาสนับสนุนเช่นเทศบาลตำบลโคกม่วง กองพลพัฒนาที่ 4 กองบิน 56

งานวิจัยระยะที่ 2 ดำเนินการต่อเนื่องนำองค์ความรู้ที่ได้จากระยะที่ 1 มาร่วมกันคิด วิเคราะห์วางแผน เพื่อหาแนวทางในการแก้ปัญหาร่วมกัน จนเกิดรูปแบบการฟื้นฟูและอนุรักษ์คลองจำไทรที่ชัดเจนคือ 1) การสร้างฝายที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่กล่าวคือ หากคลองไม่ได้ถูกขุดลอก คือฝายกั้นถาวร ส่วนคลองที่มีการขุดลอกเกิดการเปลี่ยนระบบนิเวศน์ริมตลิ่ง ฝายต้องเป็นรูปแบบถาวรเท่านั้นเพื่อให้เหมาะสมกับปริมาณน้ำในช่วงน้ำหลาก 2) การปลูกไม้ริมคลองเพื่ออนุรักษ์ริมตลิ่ง และสร้างจิตสำนึกให้กับชาวบ้านริมคลอง 3) การปล่อยปลา เพื่อเป็นแหล่งอาหารและแหล่งอนุรักษ์ของชุมชน เพื่อให้ชุมชนเกิดความตระหนักในการดูแลรักษาคลองเพื่อการใช้ประโยชน์ร่วมกัน 4) สร้างการเรียนรู้ให้กับเยาวชนเพื่อสืบทอดการอนุรักษ์ 5) การจัดตั้งกรรมการอนุรักษ์และฟื้นฟูคลอง มีการกำหนดกติกาการสำหรับการใช้ประโยชน์จากคลอง การดูแลรักษา และรูปแบบการสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง สรุปได้ว่า สำหรับชาวบ้านต้องใช้กิจกรรมที่เป็นรูปธรรมเพื่อดึงการมีส่วนร่วม เช่น กิจกรรมสร้างฝาย กิจกรรมทำบุญฝาย ปลูกต้นไม้ ปล่อยพันธุ์ปลา ส่วนหน่วยงานต้องมีการสร้างการเรียนรู้ผ่านเวทีสัมมนา เพื่อเข้าใจปัญหาและความต้องการของชาวบ้าน และวิเคราะห์บทบาทที่เกี่ยวข้องเพื่อจะได้ทำงานร่วมกัน โดยมีนโยบายของหน่วยงานรองรับ

บทบาทที่สำคัญของนักวิจัยชาวบ้าน ที่ผ่านมาร่วมกันคิด และตั้งคำถาม วางแผน สู่การปฏิบัติอย่างเป็นขั้นเป็นตอน บทเรียนจากกิจกรรมหนึ่งเพื่อนำไปสู่กิจกรรมหนึ่ง จนขณะนี้งานวิจัยนับว่าตอบคำถามของแกนนำได้บางระดับประเด็นแล้วคือ การสร้างฝายเพื่อรักษาระดับน้ำ การมีส่วนร่วมจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น กองพลพัฒนาที่ 4 เทศบาลตำบลโคกม่วง ในการสนับสนุนงบประมาณ และกำลังคน มีการปลูกไม้พื้นถิ่นเพื่อฟื้นฟูคลองเช่น ไม้สาเก เตย สเดา บริเวณใกล้ฝายชะลอน้ำ แต่ยังมีคำตอบอีกหลายประเด็นที่นักวิจัยจะต้องร่วมคิด ร่วมวางแผน ดำเนินการเพื่อนำไปสู่ การฟื้นฟูอนุรักษ์คลองจำไทร ให้มีความสมบูรณ์ต่อไป